

Europees manifest

Vereniging Democratisch Europa (VDE)
Comité van Aanbeveling:

mw. drs. H. d'Ancona
drs. D.A. Benschop
prof. mr. L.J. Brinkhorst
prof. mr. P.J.G. Kapteyn
W. Kok
mw. H. May-Weggen
L.J. de Waal
dr. A.H.E.M. Wellink

Paul Kapteyn

Europees manifest

Burgers van Europa verenigt U!

VERENIGING DEMOCRATISCH EUROPA
Amsterdam
2009

Vereniging Democratisch Europa (VDE)

Postbus 11009

1001 GA Amsterdam

(e) info@democratisch-europa.nl

(i) www.democratisch-europa.nl

Bestuur 2009

dr. P.J.H. Kapteyn, voorzitter

dr. J.W. Sap, vicevoorzitter

drs. J.C. Rienderhoff, secretaris

mr. drs. Tj. Hoekstra, penningmeester

mw. A.L. van Bodegraven

mw. mr. drs. S. de Lint

mr. P.F.E.M. Merks

drs. O.J. van der Schroeff

© 2009, Paul Kapteyn

Een uitgave van EON Pers Amstelveen

in opdracht van de Vereniging Democratisch Europa

ISBN: 978 90 77246 29 0

Vormgeving: Hans Seijlhouwer, Amstelveen

Drukwerk: Ridderprint, Ridderkerk

Alle rechten voorbehouden / all rights reserved

EUROPEES MANIFEST*

Communistisch manifest

1. 'Er waart een spook door Europa. Het spook van het communisme', zo opent in 1848 het Communistisch Manifest van Karl Marx en Friedrich Engels.¹ En het vervolgt: 'Alle machten van het oude Europa hebben zich tot een heilige drijfjacht op dit spook verenigd, de paus en de tsaar, Metternich en Guizot, Franse radicalen en Duitse politiemannen'. Maar aan een spookbeeld hebben Marx en Engels niet genoeg. Ze willen een werkelijke bedreiging, het georganiseerde proletariaat dat zij oproepen tot 'een gewelddadige omverwerping van heel de tot dusver bestaande maatschappelijke orde. Laat de heersende klassen beven voor een communistische revolutie. De proletariërs hebben bij haar niets te verliezen dan hun ketenen. Zij hebben een wereld te winnen'. Aan het eind van het manifest davert het slotakkoord: 'Proletariërs aller landen, verenigt U'. Dat is de oproep en tegelijk de conclusie van een maatschappijanalyse die daaraan voorafgaat. Fundamenteel is de

* Paul Kapteyn is socioloog en was verbonden aan de Universiteit van Amsterdam. Hij is voorzitter van de Vereniging Democratisch Europa. Deze publicatie geeft het persoonlijk standpunt weer van de auteur. De auteur dankt Otto Holman voor zijn inbreng bij de totstandkoming van dit manifest.

1. Vgl. Karl Marx en Friedrich Engels, *Het Communistisch Manifest*, twintigste druk, Amsterdam, Pegasus, 2007 (eerste Duitse ed. London, 1848).

economische productie en de eenzijdige verdeling van de productiemiddelen, weinigen hebben veel of alles, en velen hebben weinig of niets. Deze tweedeling leidt tot een klassenstrijd, de strijd tussen uitgebuite en uitbuitende, tussen overheerste en overheersende klassen die de geschiedenis tot nu toe heeft bepaald. Eerst was er het feodalisme. Een kleine groep, de adel, bezat de grond met alles wat daarop leefde, inclusief zij die de grond bewerkten, horigen en lijfeigen. Toen kwam het kapitalisme dat de feodale dwang vervuilde voor de concurrentievrijheid van de markt die op zijn beurt een nieuwe klassenstrijd voortbracht. Dat werd de strijd tussen de bourgeoisie of de kapitalisten die de productiemiddelen bezaten en de arbeiders of het proletariaat dat over niets anders beschikte dan zijn werkkracht. Nog niet overal is deze strijd ten gunste van het kapitalisme beslist. Maar, stelt Marx, zoals de recente burgerlijke revolutionaire bewegingen bewijzen, zal dat niet lang meer op zich laten wachten. Het kapitalisme heeft zich inmiddels zo ver verspreid dat de tijd is gekomen voor de finale strijd waarin de onderdrukte klasse zich bevrijdt van de onderdrukkende klasse, en de maatschappij in haar geheel wordt gevrijwaard van welke klassenstrijd dan ook. De productiemiddelen zullen tot collectief bezit worden gemaakt, en de communistische bevrijding, de heilstaat, is bereikt.

2. Het Communistisch Manifest is wellicht het meest indrukwekkende politieke pamflet dat ooit is geschreven. Het is uit één stuk gehouwen. Het biedt met krachtige en heldere taal een nieuwe kijk op de menselijke geschiedenis waarop de politieke consequenties vrijwel naadloos aansluiten. Het pamflet was zodoende zeer overtuigend, zeker voor wie, zoals Marx en Engels zelf, zich het lot van de verdrukten aantrokken of dat lot zelf droegen, en die naar een meer wetenschappelijk onderbouwde en minder gevoelsmatige legitimatie zochten dan eerdere en andere sociale be-

wegingen boden. Zij wilden de wereld verbeteren, maar nu wisten zij ook waarom ze dat wilden en hoe ze dat moesten doen. Voor hen had het Manifest dus iets onontkooibaars. Er was geen alternatief. Dat was de kracht, maar tegelijk ook de zwakte van wat de radicale ideologie ging heten. Ze was historisch deterministisch. De loop van de geschiedenis lag vast en het enige wat een mens kon doen was het tempo te versnellen of te vertragen. Hierin ligt ook het verschil met die andere politieke en sociaal-wetenschappelijke beweging, de liberale ideologie met als icoon Adam Smith aan wie Marx veel van zijn kennis over het mechanisme van de vrije markt ontleende, maar met wie hij de consequenties niet deelde. Integendeel, waar volgens Smith de vrije markt meer welvaart voor iedereen zou genereren, meende Marx dat die markt tot een steeds grotere maatschappelijke tweedeling zou leiden. Dit verschil in inzicht verraadt uit de aard der zaak de verschillen, behalve in tijd en plaats, ook in solidariteit met enerzijds de bourgeoisie en anderzijds het proletariaat. Deze verschillen maken op hun beurt – en daar ging het hier om – duidelijk waarom de liberale ideologie het historisch determinisme van de radicale ideologie miste. Smith ijverde voor de liberalisering van het handelsverkeer in het belang van het algemeen, maar over de realisering daarvan bood hij geen voorspellende zekerheid. Dat hoefde hij ook niet. De liberale aanhang en de liberale ideologie was immers aan de winnende hand en vanuit die positie had het de steun van ‘de geschiedenis’ niet nodig die de aanhang van Marx maar al te goed kon gebruiken.

3. De hier veronderstelde samenhang tussen maatschappelijke sterkte van een beweging en het al of niet deterministische karakter van de gedeelde ideologie blijkt ook uit de lotgevallen van de marxisme dat door sommigen het wetenschappelijke socialisme werd genoemd. Naarmate de positie van het proletariaat verbeterde – zoals meer inko-

men, meer scholing, betere huisvesting en gezondheid, en last but not least stemrecht – werd het determinisme voor de socialistische elite steeds pijnlijker. Zo werd tegen het einde van de negentiende eeuw het geloof in de voorspellingen van Marx officieel beleden in het Erfurter Program van de Sozialistische Arbeiter Partei uit 1891 – die in dat zelfde jaar veelzeggend werd omgedoopt tot de Sozialdemokratische Partei Deutschland (SPD) –. Dit programma ademde de orthodoxe leer en zou tot de basisteksten van het marxisme gaan behoren. Socioloog Bart Tromp schreef er in 1981 dit van: ‘De concentratie van het kapitaal zou toenemen, zo verzekerde het document; de klassenstrijd zou steeds heftiger worden en de kleine ondernemingen zouden in toenemende mate door de grote worden weggeconcentreerd. De uitbuiting van het proletariaat nam toe evenals de tegenstelling ... tussen het privé-bezit der productiemiddelen en het effectief gebruik dat er van gemaakt had kunnen worden. Hervormingen moesten worden afgedwongen ter voorbereiding van de revolutie die de ‘vermaatschappelijking van de voortbrengingsmiddelen’ zou brengen en de productie in dienst zou stellen van de behoeften’.² Dit onversneden marxisme stond echter haaks op de praktische doeleinden die de SPD zich stelde. Of beter gezegd, er was geen verband tussen theorie en de praktijk die ijverde voor wat even zo goed liberale voornemens kunnen worden genoemd, zeker in Duitsland waar de burgerlijke revolte was mislukt en het toenmalige Pruisische regime met strakke hand regeerde. Het ging om de bekende eisen van algemeen kiesrecht, geheime en directe verkiezingen, evenredige vertegenwoordiging, vervanging van een staand leger door een volksmilitie, vrijheid van vereniging en vergadering,

2. Vgl. Eduard Bernstein, *De voorwaarden tot het socialisme en de taak der sociaal-democratie*, met een voorwoord van Bart Tromp, Amsterdam, De Arbeiderspers, 1981 (eerste Duitse ed. Stuttgart, 1899).

gelijke rechten voor vrouwen, openbaar, vrij en verplicht onderwijs, afschaffing van de doodstraf, gratis rechtshulp en gezondheidszorg, de achturige werkdag, overheidstoezicht op arbeidsverhoudingen, en om te besluiten, progressie in de belastingen.

4. Het gebrek aan verband tussen theorie en praktijk in het Erfurter Program was nog maar het begin van het einde van het deterministisch marxisme. Het debat tussen rekkelijken en preciezen duurde ongeveer 25 jaar, totdat na de Eerste Wereldoorlog de uitslag duidelijk werd: de rekkelijken hadden de strijd gewonnen, althans in West-Europa, terwijl, zoals bekend, in Rusland de preciezen met gebruik van geweld en intimidatie het pleit in hun voordeel wisten te beslechten. Twee namen uit een lange rij van prominente socialisten worden hier genoemd. De eerste is die van de Russische bolsjewiek Vladimir Iljitsj Oeljanov, beter bekend onder zijn pseudoniem Lenin, over wie later meer, en de andere is die van de Duitse sociaal-democraat Eduard Bernstein voorvechter van het democratisch revisionisme. Hij bond de kat de bel aan en stelde dat het tegendeel gebeurde van wat was voorspeld: 'de boeren zinken niet weg; de middenklasse verdwijnt niet, de crises worden niet groter; ellende en slavernij nemen niet toe ...'.³ Met deze constatering zakte de hoeksteen van het marxisme weg. Het was niet langer een vaste, altijd geldende waarheid. Het bood, in Bernstein's woorden, 'inzicht en geen recept'. Met dit inzicht werd het socialisme ontdaan van eschatologische elementen. Het werd een politieke beweging die niet langer streed voor een einddoel ver weg, maar voor het drieledige verlichtingsideaal van 'vrijheid, gelijkheid en broederschap' dat de hele mensheid omspande, maar toch vooral de burgers van een staat. Daarmee omarmde

3. Vgl. Eduard Bernstein, a.w., p.17.

Bernstein de democratie als middel, maar ook als doel op zichzelf met alle gevolgen voor het politieke handwerk: het aanvaarden van compromissen. De kritiek werd Bernstein niet in dank afgenomen. Hem werd een theorieeloos pragmatisme verweten dat paste bij de Fabian-socialisten in Engeland, en niet bij marxisten. Toch kreeg hij zijn zin. Zoals gezegd, na de Eerste Wereldoorlog was het socialisme in West-Europa een democratisch socialisme dat nog lange tijd bepaalde attributen van 'het geloof' koesterde, zoals het zingen van strijdliederen bij voorkeur op 1 mei, de dag van de arbeid, maar dat in feite afstand had gedaan van de leer van het marxisme. Het eerde Marx als grondlegger en bron van inspiratie, maar als historische waarzegger kon hij gaan.

5. De verklaring van het afleggen van het determinisme is in aanzet al gegeven. De maatschappelijke positie van de socialistische aanhang zelf was verbeterd waarmee het ongelijk van Marx aan de lijve werd ervaren, en tegelijk de behoefte aan een bijna religieuze zekerheid zwakker werd. Meer mensen konden het feit accepteren dat de geschiedenis geen andere zin kent dan die mensen er aan toe kennen: secularisering van de radicale ideologie. Rest de belangrijkste vraag, waaróm de levenscondities verbeterden en waaróm Marx die ontwikkeling niet als mogelijkheid heeft voorzien. Centraal staat hier de rol van 'de staat' die in de visie van Marx niets meer was dan een middel van het kapitaal om zijn belangen te dienen en die dus in de klassenstrijd een vijand van het proletariaat vormde. Of zoals Lenin het later, in 1919, formuleerde: 'De staat is een machine om de overheersing door de ene klasse van de andere te handhaven'.⁴ Dat geldt ook voor de burgerlijke of kapitalistische staat die

4. Vgl. V.I. Lenin, *The State*, Peking, 1970 (1ste Russische ed. Pravda, 1929); Nederlandse vertaling van de schrijver.

weliswaar de idealen van vrijheid en de gelijkheid voor de wet in zijn vaandel voert, maar daarmee het bezit van enkelen beschermt, de bezitsloosheid van velen bestendigt en daarmee zijn eigen idealen schendt. Het is zelfs zo, dat 'hoe meer democratisch een staat is, des te wreder en cynischer is de heerschappij van het kapitalisme', waarmee hij met name de burgerlijke republieken van de vs en Zwitserland op de korrel nam. Dat neemt volgens Lenin niet weg dat deze staatsvorm een grote vooruitgang betekent vergeleken met het feodalisme. Het biedt immers 'het proletariaat de mogelijkheid om zijn huidige eenheid en solidariteit te bereiken' en om vervolgens de staat, als 'de machinerie van de onderdrukking te plaatsen... in de handen van de klasse die bestemd is om de macht van het kapitaal omver te werpen'. En verder: 'met deze machinerie, of ploertendoder, zullen we alle uitbuiting vernietigen. En als de mogelijkheid tot uitbuiting niet langer bestaat waar ook in de wereld, als er niet langer landeigenaren of eigenaren van fabrieken zijn, en als niet langer de situatie bestaat waarin sommigen zwelgen in overdaad, terwijl anderen gebrek leiden – alleen als de mogelijkheid daartoe niet langer bestaat, zullen we deze machinerie op de schroothoop gooien'. Kortom, eerst de communistische wereldrevolutie die de burgerlijke staten van hun wapens en het kapitalistische bezit van zijn bescherming berooft, en dan pas de opheffing van de staat zelf en van zijn gewapende macht. 'Eerst dan zal er geen staat en geen uitbuiting meer zijn'. Met deze uitspraak gaf Lenin al in 1919, dus net na de staatsgreep van zijn bolsjewieken te kennen dat wat hem betreft de Sovjet Republiek die hij zou opbouwen permanent in oorlog was met alle krachten binnen en buiten het land die zich niet tot het communisme bekeerden. Men was dus gewaarschuwd door wat in eerste aanzet een lezing was voor studenten en pas later, in 1929, werd gepubliceerd.

6. Het zal duidelijk zijn, van de burgerlijke staat kon geen heil worden verwacht. En toch was het juist deze staat die de voorspellingen van Marx – op die van Lenin kom ik nog terug – logenstrafte. Het trefwoord hier is de welvaartstaat – als vertaling van het Engelse ‘welfare state’ –, die zich in de landen van West-Europa vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw gedurende ongeveer 100 jaar ontwikkelde. De precieze inrichting verschilde van land tot land, maar overal geldt dat de nadelige gevolgen van de markt voor inkomen, gezondheid en kennis werden gecorrigeerd door een groeiend netwerk van collectieve voorzieningen, geheel of gedeeltelijk betaald uit de belastingopbrengsten. Zo ontstond iets wat een sociale infrastructuur kan worden genoemd die zich min of meer parallel ontvouwde aan de juridische infrastructuur van het publieke en privaatrecht en de materiele infrastructuur van wegen, spoorlijnen, telefoonkabels en andere middelen tot mobiliteit en communicatie. Al deze vormen waren vaak door ondernemers of andere particulieren begonnen, maar na enige ervaring drong het besef door dat de collectieve organisatie ervan door de staat *grosso modo* effectiever en efficiënter zou zijn. Dat ging niet zonder strijd. Ondernemers verzetten zich ‘van nature’ tegen wat hun autonomie inperkte, en ook de arbeidende klasse moest accepteren dat met collectieve voorzieningen bepaalde voordelen van regio’s of bedrijfstakken werden geneutraliseerd. Bovendien werden niet overal alle inwoners van een staat als gelijkwaardig gezien en als rechthebbende op de collectieve voorzieningen. Joden en zigeuners werden slachtoffer. Maar ondanks deze steeds weer terugkerende spanningen die met name in niet-democratische staten dramatische vormen aannam, groeide de nationale staat vooral na de Tweede Wereldoorlog uit tot een middel waarmee

burgers elkaar de mogelijkheid garandeerden op een menswaardig bestaan. Die staat werd daarmee de eenheid van identificatie en onderlinge rekenschap bij uitstek waarmee het drieledig ideaal van 'vrijheid, gelijkheid en broederschap' meer werd benaderd dan zij die dit ideaal smeedden voor mogelijk zullen hebben gehouden. Die staat groeide uit tot een – voorlopig – hoogtepunt in de menselijke beschaving, zij het met een belangrijke restrictie: die beschaving was principieel op nationale leest geschoeid.

7. Maar waarom, ook dat was de vraag, hebben Marx en de zijnen deze ontwikkeling niet voorzien of voor mogelijk gehouden? Twee vaststellingen lijken daarbij van belang. In Marx' perspectief was geen plaats voor de machtskanalen die de schaalvergroting van bedrijven arbeiders bood tegenover hun werkgever. In kleinere bedrijven waren de verhouding minder anoniem en in die zin meer persoonlijk, maar tegelijk waren de 'knechten' sterk afhankelijk van de grillen van hun 'baas'. Dat veranderde met de groei van de bedrijven. Door het groeiende aantal, maar ook door de meer specialistische kennis van wie het eigenlijke werk deden, kon de ondernemer als persoon zijn zaak steeds minder goed overzien. Bovendien bood diezelfde groei deze werknemers kansen om zich te organiseren, en als een partij, 'de werknemers', eisen te stellen aan de andere partij, 'de werkgever'. Over vele schakels heen leidde dit tot een landelijke onderhandelingshuishouding die inmiddels vanzelfsprekend is geworden. De tweede vaststelling betreft de functie van de staat die beide partijen, 'kapitalisten' en 'proletariërs', verloor uit wat de paradox van het gemeenschappelijke handelen is genoemd. Zonder die staat was de kans groot geweest, dat hun gemeenschappelijke streven zou zijn gestrand in een begrijpelijk onderling wantrouwen. Door hun samenwerking, deels onder de hoede van de staat en deels aan diezelfde staat toevertrouwd, werd dit

dilemma doorbroken, niet ineens, maar gedurende honderd jaar en op steeds meer terreinen. Deze tweeledige ontwikkeling werd dus niet door Marx voorzien of voor mogelijk gehouden, maar daarin stond hij niet alleen. Ook de liberale aartsvader Adam Smith en conservatieve tegenhangers als Edmund Burk bleken blind te zijn geweest voor wat zich later zou ontwikkelen. Het is waar, de welvaartstaat is, zoals gezegd, de belichaming van 'vrijheid, gelijkheid en broederschap', maar dat gebeurde onvoorzien. Hoe kan dat?

8. De toekomst van menselijke samenleving is moeilijk te voorspellen, maar gezien het belang van de welvaartstaat is deze blinde vlek toch opmerkelijk. Misschien ligt het antwoord in het compromiskarakter ervan. De welvaartstaat is immers een wonderbaarlijke combinatie van wat elders is omschreven als 'negatieve en positieve coöperatie'. Het eerste slaat op de 'liberale democratieën', waarin de staat door middel van zijn drieledig monopolie van de geweldsmiddelen, de belastingheffing en de rechtspraak de bekende reeks van burgerlijke vrijheden ging garanderen die vooral hierop neerkomen dat deze burgers hun gang mogen gaan mits ze elkaar daarbij niet lastig vallen. De vrijheid van geven en nemen met de markt als het centrale domein. Deze liberale of burgerlijke ordening was een verworvenheid op de feodale rechteloosheid van velen tegenover de voorrechten van enkelen die door middel van een burgerlijke revolutie, in Nederland in de zestiende, in Engeland in de zeventiende en in Frankrijk in de achttiende eeuw, min of meer zeker werden gesteld. Vervolgens echter werd deze staat gebruikt als basis voor de positieve ordening van de welvaartstaat, positief omdat de ordening de negatieve vrijheden bleef erkennen en tevens inperkte door niet alleen iets te verbieden, maar feitelijk ook iets te doen aan de bestrijding van armoede, ziekte en onwetendheid. Deze tweeledige opbouw van de welvaart-

staat maakte dat hij in het ideologisch en wetenschappelijk toekomstperspectief buiten de boot viel. Liberalen wilden slechts de negatieve staat, de socialisten de positieve en de conservatieven liefst helemaal geen staat. Deze blinde vlek is in zekere zin inherent aan democratieën waar politieke partijen immers de belangen van verschillende groepen of klassen representeren en pas het algemeen belang als ze na de verkiezingen gaan regeren. Maar hoe dit ook zij, de welvaartstaat is, ondanks zijn kennelijke onvoorspelbaarheid, een feit geworden die het ongelijk van Marx, maar eigenlijk van alle ideologen beweest, liberalen en conservatieven inclusief.

Marx' nieuwe kansen

9. Inmiddels echter is – gelet op recente ontwikkelingen – het kennelijk ongelijk van Marx c.s. weer aanvechtbaar geworden. De welvaartsstaat beperkt zich immers tot de nationale staat, terwijl het internationale niveau gelet op de sterk gegroeide wereldhandel de laatste decennia sterk aan betekenis heeft gewonnen. Zodoende rijst de vraag in hoeverre Marx' oordeel samen met dat van Lenin's visie op het Westers imperialisme op dit niveau standhoudt. Een goede indicatie voor het antwoord is de ontwikkeling van de mondiale economische ongelijkheid.⁵ Als het om landen gaat, is deze ongelijkheid vanaf het begin van de negentiende eeuw toegenomen, met aan de ene kant West-Europa en Noord-Amerika, en aan de andere kant alle andere regio's. In het midden van de twintigste eeuw echter beginnen de

5. Voor ontwikkeling Gros Domestic Products (GDP's) van landen wereldwijd vgl. Angus Madison, *Monitoring the World Economy, 1820 – 1992*, Paris, Organization for Economic Co-operation and Development (OECD), 1995, en www.imf.org/external/pubs/ft/weo/2008/01/weodata/index.aspx.

verschillen grosso modo kleiner te worden, zij het in een enigszins grillige lijn. Vooral de laatste tien jaar zijn deze verschillen versneld afgenomen, al zijn en blijven ze nog betrekkelijk groot. Deze afnemende mondiale ongelijkheid is op het eerste gezicht een ontkenning van Marx' gelijk. Vanuit zijn perspectief en vanuit het perspectief van Lenin zouden grote, monopolioïde multinationals in West-Europa en Amerika elkaar met behulp van de staten van hun origine, elkaar de grond en grondstoffen elders in de wereld bevechten ten gunste van hun eigen rijkdom en ten koste van de bewoners ter plekke. Misschien is het tot de Tweede Wereldoorlog zo gegaan, maar, zoals gezegd, daarna lijkt het er steeds meer op dat de economische ongelijkheid afneemt en de rijke landen relatief niet rijker en de arme landen relatief niet armer worden. Opvallend is bovendien dat met de recente scherpe economische teruggang die in de loop van 2008 inzette, de nationale inkomens wereldwijd zijn gaan dalen, maar dat de trend van afnemende ongelijkheid zich daarbij handhaaft. Toch is er bij nader inzien meer aan de hand. De economische ongelijkheid tussen landen en regio's mag zijn verkleind, die binnen landen of, anders gezegd, tussen burgers van een staat is daarentegen over ongeveer de afgelopen 20 jaar gegroeid.⁶ Dat geldt voor zowel de gevestigde 'rijken' als de nieuwkomers onder hen. Deze toenemende ongelijkheid kan marxisten nieuwe hoop geven – voor zover ze er nog zijn. Want dat is de paradox. Het marxisme won de meeste aanhang in periodes waarin de economische ongelijkheid tussen burgers afnam, tegen de verwachting van de ideologie in. Dat gebeurde tegen het eind van de negentiende en rondom de jaren zeventig

6. Voor ontwikkeling inkomensverschillen binnen staten wereldwijd vgl. *Globalization and Inequality, World Economic Outlook*, International Monetary Fund (IMF), 2007, en <http://ddp-ext.worldbank.org/ext/DDPQQ/member.do?method=getMembers&userid=1&queryId=135>

van de twintigste eeuw, twee perioden die het begin en het hoogtepunt van de welvaartsstaat markeren waarin de feitelijk afnemende ongelijkheid tussen burgers de gevoelde ongelijkheid kennelijk vergrootte en aanzette tot opstandigheid van enige omvang en vorm. En omgekeerd geldt hetzelfde. Want tussen de twee wereldoorlogen en opnieuw vanaf de jaren tachtig van de twintigste eeuw stierf de populariteit van het marxisme een zachte dood, terwijl de economische ongelijkheid tussen burgers, zoals gezegd, toenam.

10. De tweeledige mondiale ontwikkeling van afnemende ongelijkheid tussen staten en toenemende ongelijkheid daarbinnen is zonder pijnlijk wringen te schoeien op de leest van klassenvorming in een mondiale markt met aan de ene kant zij die weten door te dringen tot het management van multinationals en daaraan verbonden kleinere bedrijven, en zij die door dit management in dienst worden genomen – of niet. Deze nieuwe mondiale bestuurslaag wordt snel rijker – in ieder geval tot aan de recente economische teruggang die de ongelijkheid wellicht nog verder zal vergroten –, samen overigens met wie in andere mondiale competitieverbanden aan de 'top' komen en vanaf dat moment met deze kwalificatie worden versierd, zoals topfilmsterren, – sporters, – auteurs, – beeldende kunstenaars, – musici, en zelfstandige beroepsbeoefenaren als toparchitecten, – juristen, – ict-specialisten. Het is waar, deze nieuwe rijken zijn geen kapitalist in de zin van eigenaar van productiemiddelen. Bedrijven worden groter, althans zij die in de concurrentiestrijd overleven, en dus rijker, maar het eigendom bevindt zich in de handen van het diffuus geheel van aandeelhouders. De bazen zelf, het management, zijn welbeschouwd evenzeer werknemer als de koffiejuffrouw of de portier. Maar of deze correctie van het klassieke beeld van groot belang is? Doorgaans is het lot

van deze bazen toch zozeer met het bedrijf verstrikt – gezien hun status en beloning – dat zij, net als de eigenaars vroeger, naar de harde wetten van de markt opereren op straffe van de ondergang van het bedrijf en hun eigen sociale vernedering. Zij zijn de moderne kapitalisten.

11. Er is nog een ander ogenschijnlijk verschil tussen de Marx' theorie en wat er de afgelopen decennia gebeurde. Rijken werden rijker, maar armen werden niet armer. Of om het in populaire en duidelijke termen te zeggen, niet alleen de totale koek werd groter maar ook de stukken die de mensen afzonderlijk kregen, al kreeg een kleine minderheid een steeds groter stuk dan de grote meerderheid. Maar dat kan veranderen, zal de marxist tegenwerpen. Dat kan inderdaad, en dat is zelfs voor de rijke landen zeer waarschijnlijk en inmiddels hier en daar al realiteit. De rijke nationale economieën zijn immers steeds meer geïntegreerd in de wereldmarkt, en dat betekent voor de beroepsbevolking dat zij direct of indirect concurreren met mensen uit wat eerder de derde wereld heette met zijn lage lonen en andere concurrentievoordelen. De burgers van de rijke landen mogen dus blij zijn als hun welvaartspeil gelijk blijft, maar doen er verstandig aan zich voor te bereiden op een daling daarvan. Veel hangt af van de slimheid van de productie – de aard van het product zelf, de arbeidsproductiviteit en dus de scholingsgraad – maar ook op dit vlak speelt inmiddels dezelfde concurrentie. Bovendien wordt de concurrentiestrijd verder aangescherpt door de toenemende schaarste van grondstoffen van welke aard dan ook, gericht op het leveren van energie, voeding, of als bouwstof van hele of halve fabriekaten. Ook deze strijd zet de welvaart van de meerderheid van de bevolking in de rijke landen onder druk en doet die in de minder rijke staten minder stijgen.

12. Al met al is de stelling te verdedigen dat zich mondiaal een toekomstperspectief opdringt met daarin een klassenvorming die niet fundamenteel verschilt van wat Marx en zijn navolgers voor ogen hadden. Wereldwijd is de economische ongelijkheid tussen de meerderheid van de bevolking – de knechten – en een kleine minderheid – de bazen – groter geworden en het ziet er niet naar uit dat aan deze trend spoedig een eind zal komen. Er is niet veel verbeeldingskracht voor nodig om deze ontwikkeling te zien uitlopen op ‘revoluties’, ook al worden ze niet zo genoemd en bieden ze in dit tijdsgewricht eerder een religieuze dan een marxistische legitimatie. Stijgende prijzen, lagere lonen, grotere ongelijkheid vormen een explosief mengsel. Tegen dit onheilsperspectief kan, zoals zo juist gezegd, nieuwe techniek in stelling worden gebracht die de schaarsheid minder schaars maakt, maar die techniek zal hoe dan ook zelf deel van die concurrentiestrijd uitmaken en kan zodoende de groeiende tegenstelling eerder versterken dan verzachten. Bovendien is het de vraag of de techniek als zodanig de toenemende schaarste kan compenseren. Een andere uitweg biedt ‘goed beheer’. Dat klopt. Als de concurrentiestrijd door een ‘derde partij’ zou worden gematigd en enigermate gestuurd, dan kan er veel. Maar wie levert dat goede beheer? Dit is de cruciale vraag. Volgens Marx is daartoe eerst de reiniging van de proletarische revolutie mogelijk, en volgens Lenin, geldt dat wereldwijd. Wie dat te lang vindt duren of anderszins niet aantrekkelijk vindt, blijft zitten met de gestelde vraag naar het goede beheer. Wie terugkijkt en ziet hoe het marxistisch perspectief eerder werd gelogenstraft, komt terug bij de staat die welvaart bracht. Maar die oplossing werkt hier niet. Het grote probleem is dat het kapitalisme zoals zich dat in West-Europa ontvouwde, volgde op of zich ontwikkelde in samenhang

mèt de vorming van staten in deze regio. Het kapitalisme dat nu wereldwijd opereert, is weliswaar mogelijk geworden door gemeenschappelijke statelijke afspraken tot non-interventies – negatieve coöperatie –, maar vindt op zijn eigen niveau geen statelijke organisatie naast en tegenover zich – positieve coöperatie –. En de VN dan, en de WTO, het IMF, de Wereldbank en al die andere internationale organisaties? Inderdaad, zowel mondiaal als regionaal heeft zich na de Tweede Wereldoorlog, en vooral na de val van de Sovjet-Unie, een ‘statencoöperatie’ ontwikkeld. Maar deze heeft als dominante functie de bevordering van de zo juist genoemde negatieve coöperatie: het opheffen van onderlinge bedreigingen of belemmeringen – militair door wederzijdse beperking van de bewapening, economisch door de inperking of zelfs opheffing van handelsrestricties –. Ook de positieve coöperatie heeft zich verbreid als een volgende fase waarbij staten metterdaad iets samen doen – militair door vredesoperaties en economisch door monetaire steun, kwaliteitsafspraken voor bepaalde producten en bescherming van bepaalde eigendomsrechten. Maar aangezien hierbij het vetorecht van de betrokkenen niet wordt prijsgegeven, is de voortgang moeizaam en het bereikte niveau van coöperatie nog laag. Dat zou anders zijn bij wat de derde fase genoemd kan worden van de statencoöperatie, de vorming van een hoger gezag waarbij derhalve het vetorecht wordt opgeheven en de besluitvaardigheid versterkt. Maar dat is grotendeels theorie, omdat juist door deze opheffing staten weinig bereidheid tonen om een hoger gezag boven zichzelf aan te stellen, al zijn ook hier enige mondiale voorbeelden te geven, op het gebied van geschillenbeslechting – bij de WTO – of de rechtspraak – het internationale Strafhof. Regionaal springt de Europese Unie in het oog die haar markt en munt bewaakt middels een supranationaal gezag. De conclusie kan zijn dat statencoöperatie, mondiaal en regionaal, wel degelijk enige voortgang heeft gemaakt

langs de hier aangegeven trap. Maar het gaat langzaam, en langzamer – en dat is de crux – dan de problemen die juist ontstaan door het tempoverschil tussen het wegvallen van nationale beleid – de negatieve coöperatie – en het organiseren van beleid dat het nationale overschrijdt – positieve coöperatie en hoger gezagsformatie.⁷

Europa als voorbeeld

13. Een treffend voorbeeld van wat dit controledeficit te weeg brengt, biedt de theorie van de belastingconcurrentie die wereldwijd geldt, maar vooral waar de negatieve coöperatie op economisch terrein en daarmee de handelsvrijheid maximaal is en dus verder gevorderd dan in andere regio's of wereldwijd. Dat is de Europese Unie (EU), en daarover gaat het volgende citaat van een deskundige in deze materie, de Amsterdamse fiscalist Dennis Weber:

Binnen de EU willen we een interne markt. Maar tot nu toe zijn er voor de directe belastingen, denk met name aan de inkomstenbelasting en de vennootschapsbelasting voor ondernemingen, geen gemeenschappelijke regels binnen de EU.

Binnen de EG zijn de EG-verdragvrijheden van toepassing, die burgers en ondernemingen recht geven op vrij verkeer binnen de EG. Daar wordt dan ook naar hartelust gebruik van gemaakt, ondernemingen kunnen zich daar vestigen waar de 'kosten' voor de onderneming het laagst zijn. Welke kosten relevant zijn verschilt per onderneming.

'Belastingen' zijn één van de 'kosten' waarop een onderneming

7. Vgl. Paul Kapteyn, *The Stateless Market, the European Dilemma of Integration and Civilization*, London, Routledge, 1996, en *De Statencöoperatie, mondiale patronen van dominantie en wederkerigheid*, Apeldoorn/Antwerpen, Het Spinhuis, 2007.

zal proberen te bezuinigen. Het is een belangrijke factor die meespeelt bij de keuze voor een onderneming voor zijn vestigingsplaats. De lidstaten doen er dan ook veel aan om hun fiscale stelsel zo aantrekkelijk mogelijk te maken voor buitenlandse hoofdkantoren. Zo is de vennootschapsbelasting in Nederland vanaf begin dit jaar verlaagd tot 25,5% en zijn veel bepalingen van die wet gemoderniseerd. Is de opbrengst van de vennootschapsbelasting zo belangrijk voor Nederland? Op zich niet. Het gaat om de arbeidsplaatsen die zo'n hoofdkantoor meebrengt. Dat zijn er al meer dan je denkt....

.... Nederland – net als andere landen – staat met de rug tegen de muur staat. Niet meedoen met de belastingconcurrentie is geen optie, want dan krijg je vanzelf de rekening gepresenteerd. Dan wil natuurlijk niet zeggen dat belastingconcurrentie als zodanig goed is, maar ook niet dat het slecht is.

Allereerst de vraag, wat is 'goed' aan belastingconcurrentie? Dat is een zekere "spontane harmonisatie" van nationale belastingen, met name voor wat betreft tarieven; en verder de druk op nationale overheden om efficiënt te zijn gezien de neerwaartse druk op belastingen. Dan de vraag, wat is 'slecht' aan belastingconcurrentie?

Dat is de zogeheten belastingerosie, d.w.z. daling van de belastingopbrengst door uitholling van de belastinggrondslag of door verlaging van tarieven, zodanig dat noodzakelijke publieke voorzieningen in gevaar komen. Dat is verder de verschuiving van belastingdruk naar arbeidsinkomsten, d.w.z. overbelasting van de factor arbeid, zulks ten nadele van de werkgelegenheid. Een ander nadeel is de 'fiscale degradatie', d.w.z. dat de politiek geen greep meer heeft op sommige belastinggrondslagen, zoals met name de mobiele delen van de factor kapitaal, die langs de lidstaten shopt en ze tegen elkaar uitspeelt, en daardoor uiteindelijk nergens in de EG meer een behoorlijk steentje bijdraagt aan de publieke lasten. Een vierde

nadeel wordt gevormd door economische irrationele investerings- en beleggingsbeslissingen, omdat uitsluitend naar fiscale voordeeltjes wordt gekeken. Een vijfde nadeel tenslotte is fraude en belastingontwijking, zoals het aanhouden van zwart geld op bankrekeningen in Luxemburg of Zwitserland.

Het lijkt erop dat we kunnen vaststellen dat de nadelen groter zijn dan de voordelen... De conclusie is: willen de lidstaten van hun zelf gecreëerde keurslijf af dan zullen ze hun belastingstelsels moeten harmoniseren. En dat geldt niet alleen de grondslag van de belasting, maar ook het tarief ervan. Gebeurt dat niet, dan blijven de schadelijke effecten van belastingconcurrentie voortduren.⁸

14. De oplossing die hier wordt voorgesteld, ligt voor de hand en is tegelijk naïef. De reden is al gegeven. De meeste staten willen op het cruciale terrein van de belastingen de handen niet binden, en dat geldt des te sterker voor staten met een lage belastingdruk. Zij willen het concurrentievoordeel die dat geeft, niet kwijt. Mondiaal gezien is dat zo gek nog niet. De verschillen in economische ontwikkeling zijn nog steeds zo groot zijn dat harmonisatie of unificatie van belastingen allerlei ongewenste neveneffecten zou hebben. Maar dat ligt anders binnen de Europese Unie waar de welvaartsverschillen kleiner zijn en kleiner worden, en waar beide, de handelsvrijheid en de belastingconcurrentie, maximaal is. Als er dus ergens iets tegen dit zelf geschapen 'keurslijf' wordt gedaan, dan zou het hier moeten zijn. Maar die verwachting komt dus niet uit. Naast de onwil van staten is er nog een andere reden van de beleidsimpasse. Dat is de ontkenning van het probleem of zelfs de omkering:

8.Vgl. Dennis Weber, 'Europese belastingconcurrentie, goed of slecht', in: *Oorverdovende stilte... over de plaats van Europa in de Nederlandse politiek*, Amsterdam, VDE 2007, p. 46-49.

belastingconcurrentie is geen vloek, maar een zegen. 'Kijk maar naar de winstbelasting zelf', kunnen tegenstanders van een Europees belastingregime uitroepen.⁹ 'Daarvan zijn de percentages inderdaad gedaald, maar de feitelijke inkomsten zijn dat niet om de eenvoudige reden dat de winsten van bedrijven zijn gestegen'. Die vaststelling is juist, maar de vraag is vervolgens wat er gebeurt als die winsten dalen? Gaat dan het percentage weer omhoog? De belastingconcurrentie zal dat verbieden. 'En wat dan nog?', zullen de tegenstanders zeggen, 'De winstbelasting vormt maar een beperkt deel van de totale belastinginkomsten, en die zijn, in strijd met de theorie, in de meeste landen op min of meer dezelfde hoogte gebleven en slechts in een paar landen zijn ze gedaald. Dus waar hebben we het eigenlijk over. Er is geen sprake van belastingerosie.' Deze vaststelling is maar ten dele juist. De belastingdruk is in aantal landen wel degelijk gedaald, en dat zijn in Europa in de periode van 1998 tot 2005 verschillende voormalige Oostbloklanden, en verder Nederland, Duitsland, Finland en Ierland, terwijl het Verenigd Koninkrijk (VK) – overigens net als Nederland – al in een eerdere periode de belastingdruk verlaagde. Deze landen bevestigen dus de theorie van de belastingconcurrentie die – dat is waar – door de meerderheid van de landen èn door hun gezamenlijk gemiddelde wordt gelogenstraft. De vraag is daarmee wat de trend zal zijn. Aangezien Duitsland de grootste economie is in Europa ligt de verwachting voor de hand dat de belastingconcurrentie zijn werk zal doen en dat dus meer landen het Duitse voorbeeld zullen volgen door de belastingdruk relatief laag te houden of te verlagen. Speciale aandacht gaat daarbij uit naar de Scandinavische

9. Voor ontwikkeling belasting vgl. *Tax Policy Analysis, Revenue Statistics 1965-2006, 2007 Edition*, Paris, OECD – [www.oecd.org.com](http://www.oecd.org), en http://www.oecd.org/document/16/0,3343,en_2649_37427_39495248_1_1_1_1,00.html, en http://www.oecd.org/document/58/0,3343,en_2649_34533_39498298_1_1_1_37427,00.html.

landen die met een belastingdruk van even meer dan 50% van het nationale inkomen al jaren lang aan de top staan en daarmee een uitgebreide welvaartstaat paren aan voldoende economische overlevingskracht dankzij technisch vernuft en een goed geschoolde beroepsbevolking. Wellicht dat zij de uitzondering zullen gaan vormen op wat hier als regel wordt voorspeld, maar meer waarschijnlijk lijkt dat ook deze staten zich vroeg of laat zullen moeten aanpassen aan de neergaande belastingdruk. En er speelt meer, de belastingconcurrentie van de maximale economische vrijheid leidt gemiddeld gesproken niet tot een generale verlaging, maar wel tot een generale verschuiving van de belastingdruk in de richting van meer indirecte belastingen en hogere sociale premies. Beide raken de rijken relatief minder en de armen relatief meer dan de progressieve inkomensbelasting, en dragen zodoende bij aan de vergroting van de inkomensverschillen. Het is waar, die verschillen zijn niet dramatisch, maar waar het omgaat is dat ze een trend vormen, terwijl beleid in tegenovergestelde richting ontbreekt. Het is in liberale of kapitalistische kringen gebruikelijk deze effecten en daarmee de belastingconcurrentie zelf positief te waarderen en de mogelijke risico's voor het handelssysteem en daarmee voor de nationale en internationale samenlevingen als zodanig te veronachtzamen. Deze kortzichtigheid geldt echter ook voor socialistische of sociaal-democratische groeperingen, terwijl juist zij – gezien hun geschiedenis – gevoelig zouden moeten zijn voor de ontwrichtende werking van de 'vrije markt'. Hier wreekt zich wat Marx in eerste aanleg zijn ongelijk bezorgde, de nationale verzorgingsstaat die van de oorspronkelijk internationaal georiënteerde en opererende linkse partijen nationalistenaal heeft gemaakt. Ze willen behouden wat ze hebben. Dat is de nationale verzorgingstaat die echter door de zelf georganiseerde handelsvrijheid niet meer op dat niveau kan worden beschermd.

15. Er zijn naast de belastingconcurrentie nog meer voorbeelden van wat in het algemeen 'beleidsconcurrentie' wordt genoemd die het gevolg is van de kloof tussen negatieve coöperatie enerzijds en positieve coöperatie resp. hoger gezagsformatie anderzijds. Minder bekend maar niet minder ingrijpend zijn de effecten van het vrije verkeer voor de nationale strafrechtstelsels.¹⁰ Hier geldt de theorie dat stelsels die relatief veel verbieden, relatief zacht straffen en relatief flexibel zijn – door prudent gebruik van het proportionaliteitsprincipe –, onder druk staan de ontwikkeling in deze richting te vertragen dan wel te stoppen of zelfs de tegengestelde richting in te gaan. Het probleem is immers dat staten met dit soort ver ontwikkelde en 'humane' stelsels criminelen en criminaliteit aantrekken van buitenaf, omdat met de liberalisering van het handelsverkeer beide niet meer aan de grens kunnen worden tegengehouden. Het gevolg is dan weer dat aantrekkende werking wordt verzwakt door minder te verbieden, strenger te straffen en minder flexibel te zijn. Twee voorbeelden mogen duidelijk maken dat deze theorie ook werkelijkheid is. Het land waarom het gaat is Nederland dat 'hoog' scoorde op de drie genoemde criteria, maar inmiddels deze prestaties heeft verlaagd. Het eerste voorbeeld is de identificatieplicht die hier enige jaren geleden is ingevoerd. Dat leverde eerder sterke protesten op van zelfbewuste burgers die het beneden hun waardigheid achtte om op hun werk en in het openbare leven altijd een identiteitsbewijs bij zich te moeten hebben. Het kwam er toch van omdat het controletekort, ontstaan door het opheffen van de grenscontroles, alleen op deze manier kon worden aangevuld. Het alternatief van gemeenschappelijke controles aan de grenzen van de EU bleek bij gebrek aan bereidheid bij de lidstaten niet realistisch. Het tweede voorbeeld betreft de zgn. softdrugs waarvan het

10. Vgl. Paul Kapteyn, 1996, ch.5.

gebruik hier formeel is verboden, maar op grond van het genoemd proportionaliteitsprincipe niet wordt vervolgd. Andere landen binnen de EU klagen hierover. Zij krijgen de criminaliteit vanuit Nederland aangevoerd. Nederland zelf klaagt ook, omdat het in de grensstreek en in grote steden met een teveel aan drugstoeristen wordt geconfronteerd. De oplossing van dit soort grensoverschrijdende problemen is ook hier simpel en tegelijk naïef: harmonisatie van het strafrecht of een Europees strafrecht voor die gevallen waar het nodig is – en dat zijn waarschijnlijk alle –. Maar ook hier speelt de nationale eer parten. Nederland wil zijn flexibel systeem waartoe niet alleen softdrugs behoren, maar ook euthanasie en abortus, niet kwijt en anderen willen het niet rijk. En dus gebeurt er niets, behalve als de problemen nijpend zijn of van buitenaf – b.v. door de vs – de politieke druk wordt opgevoerd. Dat betreft het antiterreur- en immigratiebeleid waar de staten volgens het verdrag van Lisabon soevereiniteit zullen gaan afgestaan doordat zij bij dit ‘dossier’ voortaan bij meerderheid van stemmen besluiten. Het kan dus wel, de overbrugging van de kloof tussen negatieve coöperatie enerzijds en positieve coöperatie en hoger gezagsformatie anderzijds, maar het gaat langzaam en er moet doorgaans iets ergs gebeuren voor het er van komt. Dat is tragisch. De bedreigingen van beschavingsproducten als een strafrechtstel en een welvaartstaat leiden tot nationalistische reflexen, terwijl ze, zoals gezegd, op dat niveau niet zijn te verdedigen, tenzij het vrije verkeer zelf terug wordt gedraaid.

16. Tot slot een laatste kwestie, de zogenoemde creditcrisis die inmiddels de wereldhandel en daarmee de wereldeconomie in 2008 en naar het zich laat aanzien in 2009 ongekend snel en sterk heeft doen krimpen. Deze crisis is een voorbeeld van een ramp die het controledeficit blootlegt en het besef ervan wekt. Want één ding mag duidelijk zijn,

het vrij gemaakte geldverkeer heeft een behoorlijk controle tekort opgelopen. Dit tekort geldt op drie niveaus's, nationaal en dan vooral de centrale banken van de vs en het vk, regionaal met de Europese Centrale Bank (ECB), en mondiaal met het IMF als gemankeerde instituties. Op al deze niveau's konden private banken of andere financiële investeerders ongekende risico's nemen, omdat zij daarop niet of niet voldoende werden gecontroleerd. En omdat die controle ontbrak, stonden ze onder de concurrentiedruk die risico's te nemen. De gevolgen zijn dramatisch, aan kapitaalverlies, dalende bedrijvigheid, stijgende werkloosheid, afnemende overheidsinkomsten en toenemende overheidsuitgaven. En dat allemaal nauwelijks of niet voorzien. Toch had dit horrorscenario tot de 'common knowledge' kunnen behoren van wie er voor hebben doorgeleerd, economen en fiscalisten. Het was volgens columnist Ben Knapen niemand minder dan de wereldberoemde econoom John Maynard Keynes die in 1933 in zijn 'National Self-Sufficiency' schreef, dat de Eerste Wereldoorlog hem één ding had geleerd: *laat handel, maar vooral geld een nationale zaak blijven. Want hoe maak je de balans op wanneer schulden en bezittingen over diverse politieke gemeenschappen worden verspreid? Vroeg of laat gaat het zozeer wringen dat het alleen op te lossen is door ingewikkelde internationale onderhandelingen of door oorlog. "Het decadente internationalisme, in wiens wij onszelf na de oorlog (Eerste Wereldoorlog) aantreffen, is geen succes. Het is niet intelligent, het is niet mooi, het is niet rechtvaardig, het is niet deugdzaam – en het levert niet. Kortom, we hebben er een hekel aan, en we beginnen er een afkeer van te krijgen."*¹¹ Het is waarschijnlijk dat Keynes later over de mogelijkheid tot internationale afspraken meer positief is gaan denken. Hij stond immers aan de wieg van de internationale ordening zoals die onder leiding van de vs na de Tweede Wereldoor-

11. Vgl. NRC Handelsblad, 21 januari 2009.

log werd opgetrokken en die ook het geld- en handelsverkeer betrof. Dit regime werd van meet af gekenmerkt door de onevenwichtigheid tussen wat hier negatieve en positieve coöperatie is genoemd, of wel tussen liberalisering en de controle daarop. Vooral vanaf de jaren zeventig van de vorige eeuw steeg het tempo van deze liberalisering van het geldverkeer waarvan de valutaire daghandel inmiddels een onvoorstelbare omvang heeft bereikt van 3200 miljard dollars. Mede in dat verband groeide de totale hoeveelheid van alleen al dollars van ca. 5000 miljard in 1997 tot ca. 10 000 miljard in 2005. Het aandeel daarbij van geld 'op de pof' groeide het sterkst. Schrijnend is dat de publieke vermelding van deze kredietgroei door de Amerikaanse autoriteiten – de Fed – in 2006 werd gestaakt als niet langer relevant. De werkelijk reden zal een andere zijn geweest. De creditgroei liep uit de hand en werd daarom geheim gehouden in plaats van gestopt, wat een bewijs levert van het verwijtbaar controle tekort.¹² Een en ander leidde al eerder – tegen het einde van de jaren negentig – tot een financiële crisis die vooral de snel groeiende, op export gerichte economieën in Zuid- en Zuid-Oost-Azie trof. Het kapitaal dat hier vanuit het Westen was neergedaald om die groei te financieren, werd als gevolg van conjuncturele tegenslag teruggetrokken met als gevolg grote monetaire problemen voor de betrokken landen en voor hun bedrijvigheid die van dat kapitaal afhankelijk was. De paniek toen was groot, maar verdween snel. De conjunctuur trok weer aan en het kapitaal keerde terug. Achteraf gezien was deze terugslag slechts het voorspel van wat de creditcrisis ging heten. Ook hier wreekte zich dus met ongekende kracht de gewraakte wereldwijde onevenwichtigheid die alleen op dat zelfde niveau kan worden hersteld.

12. Vgl. voor de valutaire handel: <http://www.bis.org/press/p07121-9.htm>, en voor de hoeveelheid dollars: <http://www.eur.nl/fileadmin/ASSETS/few/EconomieOpinie.nl/struisvogelpolitiek2.png>.

17. De tragiek is echter opnieuw dat de politieke instincten nationaal gericht zijn. Dat moet anders, wil het internationale handelsverkeer zich op de langere termijn herstellen en stabiliseren. De Amerikaanse president lijkt te willen, maar hij heeft z'n handen vol aan de bestrijding van de crisis in eigen land om internationaal de regie in handen te nemen zoals zijn voorgangers dat in en na de Tweede Wereldoorlog deden. Bovendien is de positie van de VS niet meer zo dominant als ruim een halve eeuw geleden. Daarom richt de verwachting zich op Europa en in het bijzonder op de EU die het voordeel heeft zelf een regionaal coöperatief verband te zijn dat wellicht op wereldniveau als voorbeeld kan dienen. Maar daartoe zal de EU eerst zelf zijn coöperatie moeten versterken, zoals inmiddels een, door de Europese Commissie ingestelde, commissie o.l.v. voormalig IMF-topman, Jacques de la Rosiere, in haar rapport vaststelt. Want hier geldt immers dat het vrije verkeer van geld maximaal is, maar de controle daarop hoofdzakelijk nationaal en bovendien minimaal met de bedoeling dat vrije verkeer te stimuleren. En de ECB dan? Inderdaad, deze bank is één van de weinige voorbeelden waarbij de onevenwichtigheid tussen liberalisering en controle is rechtgetrokken. De ECB is een relatief autonoom hoger gezagsorgaan dat tot taak heeft de waarde van de munt, de euro, te bewaken door middel van de rente en de geldhoeveelheid. Daarmee is deze centrale bank één van de wonderen van deze tijd. Het laat zien dat staten wel degelijk in staat zijn om te doen wat ze van nature niet willen, overdracht van autonomie waarmee de valutarische concurrentie tussen de aangesloten staten de wereld uit werd geholpen. Het is waar, deze bereidheid heeft bijzondere condities, de Duitse hereniging na de val van de voormalige Sovjet-Unie waarmee Frankrijk instemde als Duitsland instemde met een gemeenschappelijke munt. Maar deze vaststelling impliceert niet dat alleen deze condities tot dit type van overdracht kunnen leiden. Ook de

huidige creditcrisis, en de krimp van de wereldhandel en -economie kan als een vloek worden gezien die een zegen brengt, het aanvullen van de controledeficit. Want dat is geboden. De bevoegdheden van de ECB zijn immers beperkt en bevatten niet de controle op de financiële markten en bedrijven. Die is, zoals gezegd, in de handen van de nationale banken en andere nationale toezichthouders, maar die hebben die controles willens en wetens geminimaliseerd wat weer tot het eerder genoemde riskante gedrag van private banken leidde. Het is pijnlijk om te zien hoe, nadat deze crisis manifest was geworden, nationale overheden en nationale centrale banken niets anders konden doen dan internationaal opererende private banken met nationaal geld te hulp te schieten.

18. Zo kon het dus gebeuren dat de Nederlandse staat van de internationale bank en verzekeraar ING dubieuze hypotheek overnam van Amerikaanse huizenbezitters, en dat diezelfde staat delen van een andere internationale bank die in Nederland gevestigd was, ABN, opkocht uit een bijna failliete boedel van weer een andere internationale bank en verzekeraar, Fortis die in België is gevestigd en die niet veel eerder samen met twee andere banken diezelfde ABN had kocht en vervolgens opgesplitst. Dit soort nationale financiële interventies op een internationale markt werd gelegitimeerd met het grote risico dat een faillissement de nationale burger in zijn bestaanszekerheid zou raken. Deze reden deugde en de interventies werden algemeen met instemming begroet. Tegelijk toonden ze ook hier de gewraakte beleidsconcurrentie, deze keer niet met een neerwaartse maar een opwaartse spiraal beweging. Toen immers staat A zijn banken ging steunen, moesten andere staten volgen al was het maar uit angst dat kapitaal van uit hun land naar land A zou verhuizen. Er werd tussen de EU-lidstaten gecoördineerd, maar dat nam het feit van

deze financiële concurrentie niet weg. Alleen een Europees gezag dat over eigen middelen beschikt om in de financiële markt te interveniëren met daarnaast een Europese Bank of een andere toezichthouder die de bevoegdheid heeft om die markt te controleren is tot neutralisering van deze concurrentie in staat. De eerder genoemde commissie heeft op 26 februari 2009 een rapport naar buiten gebracht met het voorstel een soort van Europese coördinator annex scheidsrechter aan te stellen die moet beslissen als een financieel probleem meerdere lidstaten raakt en de desbetreffende nationale toezichthouders het niet eens kunnen worden. Maar dit voorstel gaat niet ver genoeg. Europa moet een volwaardige toezichthouder krijgen die op eigen gezag opereert en niet pas in actie kan komen als lidstaten daarom vragen. Deze overdracht van nationale autonomie achtte de commissie volgens het Nederlandse lid, ex-minister van Financiën en ex-bankier Onno Ruding, een stap te ver. Het was hem zelfs een vraag of de lidstaten dit meer gematigde voorstel zouden accepteren. Het grootste struikelblok zou het VK zijn dat in het weliswaar gehavende financiële hart, Londen, eigen baas wil blijven. Een oplossing van deze mogelijke blokkade zou zijn om het nieuw te organiseren toezicht te beperken tot de eurozone waar het VK niet toebehoort, en het hetzelfde autonome karakter te geven als de ECB. Maar deze mogelijkheid werd voor zover bekend niet overwogen. Verder op in 2009 zal blijken wat er feitelijk wordt besloten als de Europese Raad van regeringsleiders bijeenkomt. Wellicht dat dan ook het controledeficit aan de orde komt die reële economie treft, met de auto-industrie als pijnlijk voorbeeld. Hier leidde de wegvallende vraag in Duitsland en Frankrijk al in de tweede helft van 2008 tot verzoeken om steun. Beide staten aarzelden, al was het maar omdat de Europese Commissie deze steun als oneerlijke concurrentie zou moeten verbieden. De druk steeg echter, zodat iets moest worden gedaan. Helaas was het meest ef-

fectieve niet mogelijk: steun op Europees niveau met de Commissie als regelende instantie, zodat concurrentievervalsende effecten van de steun konden worden opgeheven of geminimaliseerd. Maar opnieuw wreekte zich hier dat die Commissie wel de negatieve bevoegdheid heeft die concurrentievervalsingen en daarmee de steun te verbieden, maar niet de positieve bevoegdheid om die steun te verlenen. Het gevolg was dat de economische nood de Commissie er toe bracht de nationale steun te gedogen die in feite leidde tot wat een gezaghebbend tijdschrift omschreef als een 'return of economic nationalism'.¹³ Duitsland verbond aan de steun de voorwaarde dat het geld alleen in eigen land mocht worden besteed, terwijl Frankrijk zijn auto-industrie van geld voorzag om vestigingen in andere Europese landen te repatriëren.¹⁴ Twee flagrante schendingen van de Europese belofte van een vrije markt die inmiddels onder druk van de Commissie zouden zijn bijgesteld.

Oproep

19. De rijken zullen steeds rijker worden en de armen steeds armer, totdat het kapitalistische systeem waarin deze klassentegenstelling zich profileert, ten gronde gaat aan wat als zijn eigen succes kan worden beschouwd. Dat is de stelling van Marx. De wetenschappelijke profeet is dikwijls als achterhaald getypeerd, en het is waar dat hij in ieder geval één cruciale factor niet op zijn juiste waarde heeft geschat. Dat is de staat die in de kapitalistische wereld op nationaal niveau de maatschappelijke tegenstellingen heeft verzacht, en als welvaartstaat deze zelfs overwonnen. In meer abstracte en daarmee meer omvat-

13. Vgl. *The Economist*, 13 februari 2009.

14. Vgl. *NRC Handelsblad*, 13 februari 2009.

tende termen heeft deze staat het tot nu toe sterkste controle potentieel getoond om de drie fundamentele menselijke afhankelijkheden enigszins de baas te worden, de afhankelijkheid van mensen van elkaar, van de natuur en van zichzelf.¹⁵ Inmiddels is dit statelijke controlepotentieel ondermijnd doordat de afhankelijkheden het niveau van staten overstijgen. Het gevolg is het controledeficit waardoor Marx' scenario weer nieuwe kansen krijgt: De economische ongelijkheid wordt groter, terwijl de natuur steeds meer te lijden heeft, net als de wederzijdse tolerantie en identificatie. Anders gezegd, de uitbuitingsgraad door mensen van mensen en van de natuur stijgt, terwijl bij gebrek aan controle de crises steeds heftiger worden en het systeem zichzelf opblaast. Maar zo ver is het nog niet, en zo ver hoeft het ook niet te komen als mensen in staat zijn hun nationale staat te overstijgen en het controledeficit op supranationaal niveau aan te vullen. Dat is nodig op wereldniveau, maar daarmee zou op Europees niveau een begin kunnen worden gemaakt. Hier heerst immers al de maximale handelsvrijheid met als gevolg beleidsconcurrentie voor onder meer het belasting-, het sociale, het justitiële, en het financiële stelsel. Het toont echter ook de remedie daarvoor, althans in aanzet: een supranationaal gezag op een aantal deelreinen dat niet – zoals vroeger de regel was – door oorlog, maar door verlicht eigenbelang is voortgebracht. Het doorzetten van dit proces is de enige manier om de grote gevaren van het samenleven te keren. Helaas is het bewustzijn hieromtrent gering. De meeste mensen weten niet wat de verbanden zijn, en zij die het wel weten hebben te weinig macht of ze zijn bang hun macht te verliezen. Tot de laat-

15. Vgl. voor deze drieledige afhankelijkheid Norbert Elias, *Wat is Sociologie*, Utrecht/Antwerpen, het Spectrum, 1970, p.176, (eerste Duitse ed., München, Juventa Verlag, 1970).

sten behoren de ‘captains of industry’ die misschien wel anders willen, maar die zelf de gevangenen zijn van hun onderlinge concurrentie. Dat geldt ook voor de nationale politieke elites. Ook zij kennen het controledeficit – dat is althans te hopen – , maar de vrees voor electoraal verlies belet hen het probleem en de oplossing vrijmoedig aan de orde te stellen. Wellicht echter dat de nood van de recente crisis deze zwijgzaamheid doorbreekt en dat economische en politieke aanvoerders de weg wijzen die uitkomst biedt en die voorkomt dat Marx alsnog gelijk krijgt. Zijn Communistisch Manifest was op de keeper beschouwd een zichzelf waarmakende voorspelling die niet is uit gekomen, vooralsnog. Dit Europees Manifest doet het tegendeel, het is een voorspelling die zichzelf ontkent, althans dat is de bedoeling. Anders gezegd, het is een waarschuwing, en tegelijk is het een oproep tot een nieuwe welvaartstaat die nationale grenzen overstijgt. De oproep is niet ideologisch in de politieke zin, niet socialistisch, en evenmin liberaal of conservatief net zo min als de welvaartstaat één van deze predikaten draagt. De oproep kiest voor mensen als zodanig, zonder om te zien naar hun herkomst, rang of stand. Zij zijn inmiddels zo sterk wederzijds afhankelijk geworden dat de traditionele scheidslijnen van natie en klasse averechts werken. De oproep richt zich tot alle welwillende en weldenkende mensen om zich deze afhankelijkheid bewust te worden en er naar te handelen. De oproep luidt: verenigt u over grenzen heen, te beginnen in Europa!

Tot slot

20. Er waart een spook door Europa. Het spook van een Europese supranationale staat. Alle machten van het oude Europa hebben zich verenigd tot een heilige drijfjacht op

dit spook, neoliberale, rechtse en linkse nationalisten, conservatieven. Maak van dit spook een realiteit. Verenigt U, burgers van Europa!

Amsterdam, voorjaar 2009

Voor de vermelde websites dankt de auteur Olav Velthuis, economisch socioloog bij de afdeling sociologie van de Universiteit van Amsterdam, en Tjeerd Hoekstra, fiscalist bij de Vrije Universiteit Amsterdam, en penningmeester van de VDE.